

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЕМІЧНОГО ТЕКСТУ КІНЦЯ XVI–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА

Досліджено специфіку текстів православної та уніатської полеміки кінця XVI — першої половини XVII ст. (на прикладі творів острозького культурного осередку). Розкрито основні мотиви створення, проаналізовано інформаційно-психологічну складову написання полемічних текстів, осмислено їх значення в церковно-політичному житті.

Ключові слова: полеміка, полемічна література, інформаційно-психологічний вплив, маніпуляція.

Исследована специфика текстов православной и униатской полемики конца XVI — первой половины XVII в. (на примере произведений острожского культурного центра). Раскрыты основные мотивы создания, проанализирована информационно-психологическая составляющая написания полемических текстов, осмыслено их значение в церковно-политической жизни.

Ключевые слова: полемика, полемическая литература, информационно-психологическое влияние, манипуляция.

The specific of orthodox and unitarian polemics texts of the close of XVI — first part of XVII cen. (by example of works of Ostrog cultural center) is discovered. Basic motives of creation are disclosed, the informative and psychological components of writing of polemic texts is analysed, the significance of them in church and politic life is pecepted.

Key words: polemics, polemic literature, informative and psychological influence, manipulation.

Суспільство впродовж своєї історії винайшло лише три основні способи впливу на людину: примус, маніпуляцію та співпрацю. У контексті дослідження сфери літературної полеміки й можливостей застосування різноманітних технологій впливу означені способи використовуються в суспільно-політичній практиці. Проте в усіх суспільствах, навіть у найдемократичніших, не відмовляються від маніпулювання тією чи іншою мірою свідомістю населення. Маніпуляції стали звичним явищем у повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі.

Досі полемічні тексти не досліджувалися як одні з найпотужніших трансляторів маніпуляції та інформаційно-психологічного впливу. Нині така необхідність існує, оскільки інформація, подана в друкованих текстах, дуже часто містить певні приховані методи інформаційно-психологічного впливу на суспільство. Тому вивчення цієї проблеми в контексті полемічних текстів є актуальним.

Об'єкт дослідження — тексти уніатської та православної полемік XIV-XVII ст. на прикладі острозьких книжників («Апокрисис»

Х. Філалета; «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького; «О Единой Истинной Православной Вере» В. Суразького; «Отпис на лист...», «Отпис на другій лист ...» Клірика Острозького; «Унія» П. Скарги; «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потія, «Тренос» М. Смотрицького, «Оборона єдності церковної» Л. Крєвзи).

Проблеми розгляду полемічної літератури широко висвітлюються в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. У російській та українській науках феномени полеміки активно досліджуються. Я. Головацький, Я. Запаско, А. Зернова вивчають причини виникнення книгодрукування в Росії та Україні, подають каталог стародруків, виданих в Україні; І. Огієнко та Н. Поплавська аналізують історію українського друкарства й українську публіцистичну прозу кін. XVI — поч. XVII ст. С. Бабич, Я. Бондарчук, П. Кральнок, І. Пасічник, Г. Охріменко, Л. Квасюк розглядають діяльність відомих острозьких просвітителів, котрі значно вплинули на зародження та розвиток друкарства: Г. та М. Смотрицьких, І. Вишенського. Учені М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, відомі твори, видані в друкарні при навчальному закладі.

Мета статті — розкрити особливості полемічного тексту кін. XVI — пер. пол. XVII ст., специфіку написання твору та його інформаційно-психологічну складову, а також охарактеризувати основні етапи створення текстів полемічної літератури; на основі досвіду написання діячами острозького культурного осередку полемічної літератури розкрити суть полемічного тексту. Вирішення означених проблем матиме позитивний ефект у процесі подальшого дослідження цієї теми, а також дозволить визначити основні методи написання полемічних творів.

Для досягнення мети дослідження необхідним є вирішення таких завдань: 1) висвітлити поняття інформаційно-психологічного впливу та дослідити особливості використання його прийомів у полемічних текстах інформаційно-психологічного впливу; 2) дослідити методи означеного впливу в друкованих виданнях Острозького культурного осередку та з'ясувати, як за допомогою вдалого використання мовних конструкцій означена проблема вирішується в текстах острозьких книжників.

Для аналізу відібрано десять текстів острозьких книжників, які яскраво представляють діяльність острозького культурного осередку та детально розкривають особливості полеміки його діячів: «Апокрисис» Х. Філалета; «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького; «О Единой Истинной Православной Вере» В. Суразького; «Отпис на лист...», «Отпис на другій лист ...» Клірика Острозького; «Унія» П. Скарги; «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня

1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потія, «Тренос» М. Смотрицького, «Оборона єдності церковної» Л. Крєви.

Нині проблема інформаційно-психологічного впливу є однією з актуальних. Епоха масової інформації зумовлює використання для управління суспільством і конкуренції із суперниками не стільки силових аргументів, скільки інформаційних технологій, основаних на знанні людських особливостей, міфологічної основи колективного несвідомого. Створення певної суспільної думки через засоби масової інформації, маніпулювання громадською свідомістю і вплив на неї дедалі частіше стають невід'ємною складовою життя демократичного суспільства.

Процес маніпуляції тісно пов'язують з інформаційно-психологічним впливом, розглядають, передусім, як психологічний вплив на об'єкт. У сучасній науковій літературі [3, с. 34] під інформаційно-психологічним впливом розуміють приховану цілеспрямовану дію на суспільну психологію, свідомість та інстинкти людини; приховане управління людьми зі спритністю та зневажливим підтекстом.

Інформаційно-психологічний вплив здавна використовувався для залякування, обману, підкупу, погрози і шантажу противника, впливу на його поведінку. У ХХ ст. його застосування стало особливо масштабним: це були безпрецедентні, цілеспрямовані, ретельно сплановані дезінформаційні акції [6, с. 47]. З'ясувалося, що інформаційно-психологічними засобами можна дуже ефективно впливати на інтелектуальну діяльність, психіку, свідомість, підсвідомість політичного і військового керівництв противника й особового складу його військ (сил), а також населення країни, проти якої ведуться бойові дії. Відтак, означений вплив стає потужним інструментом інформаційної боротьби.

Інформаційно-психологічний вплив (часто його ще називають інформаційно-пропагандистським, ідеологічним) — це спрямована дія словом, інформацією [10, с. 102]. Такий вплив має на меті передусім формування певних ідеологічних (соціальних) ідей, поглядів, подань, переконань, водночас він викликає в людей позитивні або негативні емоції, почуття й навіть бурхливі масові реакції.

Існує безліч ситуацій, у яких одна людина впливає на поведінку, діяльність, учинки, стани, думки, почуття, волю, мислення іншої. У реальному житті зміст форма такого діяння надзвичайно різноманітні, оскільки воно може охоплювати не лише особу, а й групу, організацію чи соціум. Проблематика психологічного діяння і нині є важливою сферою не лише наукових, а й практичних інтересів психології, політології, теорії комунікації та багатьох інших наук, оскільки означене явище спрямоване на розкриття структури, механізмів, принципів, класів, способів, методів, технік управління психічними станами.

Значну роль у повсякденному житті відіграють засоби масової інформації, які стають важливим компонентом демократичних форм управління соціально-політичними процесами. Динамічні зміни в суспільстві активізують попит людей на об'єктивну інформацію і потребують орієнтування в політичній та соціально-економічній обстановці [12, с. 121]. В умовах розвитку соціально-політичного процесу демократизації виникає проблема якісного переходу особи від примусу до відносно добровільного прийняття рішень, які базуються на власних переконаннях.

Проблему психологічного впливу досліджувало багато вітчизняних та зарубіжних науковців-психологів. Зокрема, Г. Ковальов обґрунтував взаємозв'язок стратегій, парадигм та класів діяння; Г. Андреева, М. Корнев виявили психологічні способи впливу в процесі спілкування; О. Гуменюк запропонувала концепцію соціально-психологічного впливу, що висвітлюється в контексті проблематики соціально-культурно-психологічного часопростору.

Інформаційно-психологічний вплив — це один із двох аспектів єдиного процесу взаємодії, комунікації; під час його розгляду до уваги береться лише односторонній вплив, долучений до складу цілісної взаємодії; результатами цього впливу є деякі зміни в психологічних характеристиках чи стані адресата впливу [4, с. 143].

Насправді способи впливу за допомогою знаків, механізмів ідентифікації, рефлексії реалізуються в процесі діяльності й визначаються її характеристиками. Сенс реального діяння індивідів полягає в трансформації поведінки та дій, вектор яких визначається спільними цілями, метою і завданнями [2, с. 58]. Зміст і форми такого діяння надзвичайно різноманітні, оскільки можуть охоплювати не лише особу чи групу, а й організацію чи навіть соціум.

Розпочати характеризувати й аналізувати тексти острозьких книжників слід із використання текстологічного аналізу зовнішньої та внутрішньої структури таких творів православної й уніатської полемічної літератури: «Апокрисис» Х. Філалета; «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького; «О Единой Истинной Православной Вере» В. Суразького; «Отпис ...» та «Отпис на другій лист...» Клірика Острозького; «Унія» П. Скарги; «Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потія, «Тренос» М. Смотрицького, «Оборона єдності церковної» Л. Крєвзи.

Насамперед, розглянемо зовнішні особливості вибраних полемічних трактатів. Так назва творів Г. Смотрицького написана червоним чорнилом з вирівнюванням тексту по центру для кращого візуального сприйняття інформаційного повідомлення. Посилання на Святе Письмо всі полемісти виносять у супертекстову структуру своїх творів для досягнення наочності та обґрунтованості власних суджень, використовуючи риторично-маніпуляційний засіб «аргумент до авторитету». Наприклад, у творі Г. Смотрицького «Ключ царства

небесного» всього використано 11 посилань на різні книги Біблії, серед яких посилання на притчу про Корниїла Сотника.

Структура творів містить також посилання на визнання офіційного опонента та реципієнта цього трактату — П. Скаргу. Саме з ним ведеться основна полеміка щодо його діяльності та поглядів на церковні канони.

У творі П. Скарги «Унія» теж використана велика кількість посилань на Святе Письмо, а також наведення аргументів, котрі для людей того часу були достатньо вагомими. Так лише обіцянки «вічного спасіння», «істинної церкви» викликали в них розуміння необхідності об'єднання з Римокатолицькою церквою. Крім того, єзуїтський полеміст проголошував, що підпорядкування «єдиному пастиреві», власне папі римському, забезпечує людям успіх у світських справах, в іншому ж разі на них очікують нещастя.

Наприкінці своєї книги єзуїтських ідеолог ніби від імені всіх греків звертається до православних Речі Посполитої: «Ви, рештки церкви грецької, які ще не потрапили під руку крутого турка, не наслідуйте гріхів наших і відщепенства нашого, за що віддав нас Господь Бог у таку неволю... Краще христового намісника на вільній службі Божій слухати, ніж у неволі поганим кланятись» [9, с. 76].

Маніпулятивні засоби, що використовуються в текстах, не є чітко вираженими. Однак вживаються специфічні та наближені до простонародної мови слова та словосполучення, іноді в текстах трапляються розмовні вислови, наприклад, у творі Клірика Острозького «Отпис на другій лист ...» уживається словосполучення «в дому великом (церкви божой) чителнику ласковий...». Автори легко оперують матеріалом біблійних джерел, використовують образи та символи, що походять ще з добіблійної епохи.

Використовуються багаторазові повтори слів та мовних зворотів, одних і тих самих образів, а також дієслова в наказовій формі, наприклад, у творі В. Суразького «О Единой Православной Вере» — «Зрите убо, яко и вину назнаменашя», що сприяє кращому запам'ятовуванню образів та метафоричних порівнянь.

Уживання суперлативів (найвищий ступінь порівняння прикметників) сприяє ліпшому сприйняттю текстової інформації та створенню цілісних образів [5, с. 84]. Достатньо яскраве використання прийому продемонстровано у творі М. Смотрицького «Тренос»: «найпрекрасніша була серед усіма...», «найблагословеннішою королевою називали...», «ох той непорядний, переінакшений, ненаситний, безбожний звичай...» [13, с. 82]. Проте цей прийом є найуживанішим і для всіх інших вибраних творів полемічної літератури Острозького культурного осередку.

Також широко використовуються метафори, алегорії, прислів'я, що наближає полемічний трактат до читача, який має тезаурус розмовно-побутового рівня. Так, у творах «Лист до князя Костянтина

Острозького від 3 червня 1598 року» та «Відповідь Клірику Острозькому» І. Потій зазначає: «Сльоза моя стала для мене поживою вдень та вночі», «О преславний князю! Пагіння благочестивого великого Володимира, котрий хрестив Руську землю», «А такъ, пане милый, Аврааме Острозкий», «твои гороховые кули зъ соломенныхъ делъ, яко отъ скалы недвижимое, отлетаютъ».

Використання прийому «запитання — відповідь» (його можна назвати одним з випадків використання аргумента до невігластва), подібного до софістичних риторичних засобів, дозволяє чітко маніпулювати логічним ходом думки читача полемічних трактатів [11, с. 58]. У реципієнта створюється хибне уявлення про те, що він сам дійшов таких обґрунтованих і цілісних висновків, хоча, насправді, він був непомітно схилений до думки автора твору.

Описуючи інститут церкви та Папи Римського, автори трактатів зазвичай уживають дифузну лексику та дієслова, що мають першопочатково негативне значення (наприклад, у творі Клірика Острозького «Отпис на другий лист» використовуються такі словосполучення: «гірко ставитись», «карати», «відступництво», «змішувати», «вознесіння» тощо). Тому сприйняття цієї текстової інформації відбувається «зі знаком мінус» та змушує читача негативно ставитися до описаного явища.

«Оповідь стара та проста, що спирається нову та хитру» — цей вислів, який використав Г. Смотрицький у трактаті, відображає думку про давні основи конфлікту між християнськими конфесіями східного та західного обряду. А вживання прикметників на позначення належності до певної конфесії «невірні» та «правовірні», які вживає у своєму творі «Апокрисис» Х. Філарет, є актуальним і нині. Особливо ці маніпулятивні прийоми впливу на супротивника використовуються в інформаційних і психологічних кампаніях та війнах, а також у міжконфесійних звинуваченнях тощо.

Г. Смотрицький, В. Суразький, І. Потій, М. Смотрицький звертаються до аргументів до авторитету — діяння апостолів, «те, що зав'язується на землі, буде розв'язане на небі», «істина посередині», «боязнь Бога», Ісус Христос, Господь Бог як «остання інстанція» [7, с. 103]. У творах інших полемістів теж уживається ця категорія, проте вона немає змісту певного авторитету, а радше є засобом досягнення царства божого, вищої милості.

«Оборона єдності церковної» Л. Крєвзи — полемічний твір, що використовує значну кількість маніпулятивних методів та прийомів інформаційно-психологічного впливу, насамперед звернення до авторитетів та використання посилань на інші твори полемічної літератури. Так, автор наводить цитату митрополита Григорія Цамблака про панегірик Петру й Павлу: «У похвальнім слові на свято Петра і Павла сказано: «Справжнє диво: перевершив Мойсея Петро, перевищив

пророків усіх! Мойсей до одного єврейського народу посланим був, Петро ж — до всього світу» [1, с. 142].

Уживання уточнень у текстах є одним із несвідомих маніпуляційних впливів, а систематичне їх застосування стає дієвим засобом інформаційно-психологічного впливу [8, с. 23]. Так, у творах І. Потія, М. Смотрицького, Клірика Острозького та інших використовуються словосполучення, що надають додаткову інформацію про подію, особу, місце, явище, іжъ, що трапилося: «Поведають о зацномъ поете Греческомъ Пиндарусе, ижъ, написавши вирши неякієсь, невесте велце учоной, которую звали Сафо, оферовалъ, въ которыхъ полно было прикладовъ и подобенствъ rozmaityхъ», «Бо и самъ господаръ ведаеть [и] ..., которымъ ихъ баламутня ведома..., яко сами зъ другими мовляли».

«Правду кажучи» вживається як прийом «ставка на хибний сором» у творі В. Суразького «О Единой Православной Вере». І. Потія «Отпис Клірику Острозькому» цей метод демонструється використанням таких словосполучень: «Неправду мовишь, бо того всего не доведешь!», «не дивуюсе тому!», «А што мовишь, ижъ его княжацка милость панъ твой не есть Павломъ» та ін.

Одним із мовно-маніпуляційних прийомів, що використовується в трактатах, є також «примноження аргументів», суть якого полягає в тому, що одне і те саме словосполучення повторюється декілька разів у різних формах та словах [14, с. 63]. Створюється ілюзія того, що полемісти застосовують декілька аргументів.

Застосування у викладі тексту аргументів до пихи та суб'єктивних аргументів створює поміркований інформаційно-психологічний вплив на реципієнта. Аргумент до публіки, який також використано в трактатах, — це прийом, що радше передбачає емоційно-психологічний вплив, аніж раціонально-логічне сприйняття інформації читачем.

Ознайомившись із внутрішньою структурою вибраних православних полемічних творів, можна стверджувати, що інформаційно-психологічний вплив у них здійснюється значною мірою завдяки використанню мовних зворотів та словосполучень, а також умілому оперуванню біблійними текстами.

Отже, стає очевидним, що тексти обох опонентів полемічного конфлікту багато в чому подібні: інтенціональне ядро для обох — вираження своєї ворожої позиції щодо супротивника. На основі цього можна припустити, що такі сторони (з однаковою силою протилежно спрямовані) навряд чи зможуть знайти компроміс на цьому етапі розвитку конфлікту. Уважаємо, що полемічний дискурс в Україні під час берестейської релігійної кризи переживав певне звуження інтенційного репертуару. Про це, насамперед, свідчить використання деструктивних інтенцій, таких як «звинувачення», «викриття», «явна або неявна само презентація».

Список літератури

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. — репринтне вид. 1955 року. — К., 1998. — Т. 1. — 294 с.
2. Дмитриев М. В. Православие и реформация: реформационные движения в Восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / М. В. Дмитриев; рец. док. истор. наук А. И. Клибанов, канд. истор. наук И. В. Созин. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 135 с.
3. Кара-Мурза, С.Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М. : Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. — 832 с.
4. Квасюк Л. В. Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI-XVII століття / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2008. — Книга II. — Л.: Колос, 2008. — С.141–149.
5. Крालюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. / П. Крालюк. — Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. — 208 с.
6. Косенко О. П. Структурно-семантические особенности текстов медийного дискурса / О. П. Косенко // Культура народов Причерноморья : научн. журн. — Симферополь : Крым, 2008. — № 142. — Т.1. — 397 с.
7. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква: нариси з історії Української православної церкви : У 2 т.: Т. 1. / І. Огієнко. — К.: Україна, 1993. — 284 с.
8. Охріменко Г. В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI — початку XVII століття: історико-культурні передумови формування / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. Випуск 8. — Рівне. — 2009. — С. 21–27
9. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. — М. Пресса, 1988. — 413 с.
10. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII ст.) : монограф. / Н. М. Поплавська. — Тернопіль: ТНПУ, 2007. — 379 с.
11. Стешов А. В. Как победить в споре. О культуре полемики : учеб. / А. В. Стешов. — Л. : Освіта, 1991. — 154 с.
12. Сухарева С. Етапи розвитку поберестейської польськомовної полеміки в Україні на тлі Європейської інтеграції суспільства / С. Сухарева // Волинь філологічна: текст і контекст: зб. наук. праць. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2008. — С. 114–130.
13. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. — Тернопіль: МПП «Презент», 1994. — 480 с.
14. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми удійності в житті Русі-України доберестейського періоду : моногр. / В. Шевченко; рец.: д-р філос.наук М.М. Закович, д-р філос.наук В.М. Нічик. — К.: Преса України, 2002. — 321 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2014 р.